

З ІСТОРІЇ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МЕТРИЧНИХ КНИГ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті розглядаються та аналізуються особливості проведення метричних реформ на українських землях в XVII-XVIII ст.

Останнім часом надзвичайної популярності набула тема дослідження родоводів. Вивченням походження та історії роду, прізвищ і окремих осіб, родинних зв'язків, складанням родоводів займається така спеціальна історична дисципліна як генеалогія. З зростанням попиту на генеалогічні знання виникла потреба в виявленні джерел, інформаційний потенціал яких можна буде використати при дослідження родоводів різних верств українського соціуму. Генеалогічна інформація являє собою, як правило, юридично оформлену й закріплена у відповідних типових документах інформацію, що встановлює споріднення, родовідні зв'язки й історію роду.

Одним з найбільш цінних та достовірних джерел з генеалогії усіх станів є метричні книги церков. Метричні книги - книги записів про хрещення (народження), вінчання (шлюбу), поховання (смерті) конкретних осіб за встановленою формою. Пріоритет у веденні метричних книг належав церкві, зокрема в християнстві метричні записи велися із III ст. Зважаючи на важливість правових та фіiscalьних можливостей метрик керівництво і контроль за їх складанням, а згодом і за веденням відносили до основних завдань державної влади. У Європі поширенню метричних книг сприяла Реформація, коли виникла необхідність облікувати віруючих католицької, протестантської та інших церков. Обов'язкову реєстрацію імен охрещених і тих, хто взяв шлюб у римсько-католицьких парафіях було остаточно запроваджено XIX Вселенським (Тридентським) собором (1545-1563). Згодом було заведено книги для запису померлих. У кінці XVII ст. контроль за веденням метричних книг з боку світської влади усталився у більшості європейських країн [25].

Сьогодні інформація метричних книг використовується для соціально-правового захисту громадян (підтвердження фактів народження, смерті, як непрямий доказ при встановленні національності), генеалогічних [7], історико-статистичних [1; 2], історико-краєзнавчих та археографічних досліджень [3; 4; 5], при вивчені ментальності етносу (дотримання посту, залежність імен у новонароджених від релігійних свят, динаміка народжуваності тощо) [8].

Проте недостатньо дослідженім є питання запровадження метричних книг на українських землях.

Одним з перших про метричні книги в українських церквах писав І.Франко у статті про Йосипа Шумлянського [9], а також про них зазначено в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефона [25].

Але в науковій літературі утвердилася думка, що метричні книги в українських церквах були запроваджені після указів Петра I за 1722 р. [10].

З сучасних дослідників, першу спробу довести помилковість цього твердження в ряді своїх статей зробив львівський дослідник Ігор Скочилас [11; 12; 13; 14; 15]. Він вважає, що першою відомою метричною книгою, що провадилася Православною церквою на українських землях був 120-сторінковий “Прототипон онома, сиреч

Метрика имен крещающихся" братської ставropігійської церкви Св. Миколая в Замості, яка з'явилася задовго до Требника Петра Могили: поодинокі кириличні записи в ній сягають 1630-1640 рр. (9 нотаток про хрещення). Всього ж "Прототипон онома" за 1630-1699 рр. містив 918 метричних записів, ретельно упорядкованих "старшим" Святомиколаївського братства Григорієм Сакевичем і вчителем місцевої руської (української) школи Григорієм Волостовським [14, 79].

На появу метричних книг в православних та уніатських церквах України - наголошують львівські дослідники Я.Дашкевич та І.Скочиляс - вплинуло те, що упродовж XVII ст. були запроваджені метрики у вірменських та латинських парафіях Західної та Правобережної України [6, 34; 14, 78]. Вірменські метричні книги вперше з'явилися у Львові 1636 р., тобто після того, як львівський вірменський архієпископ Нікогос Тороєянц (Микола Торосовим) 1630 р. погодився на унію з Римом. Ця перша книга збереглася до сьогодні у Бібліотеці ордену Мхітаристів у Відні [14, 78].

Вірогідно, з практикою метричної реєстрації людності у вірменських та католицьких церквах був ознайомлений митрополит Петро Могила, який і ініціював введення метрики у Православній Церкві на території сучасних України й Білорусі. В 1646 р. він видав "Требник", в заключній частині якого вперше в історії Київської Церкви запропонував форму метричних записів для реєстрації чинів хрещення, вінчання, похоронів, а також для складання списків парафіян [26].

Але метрична реформа Петра Могили, кодифікована в Требнику 1646 р., не привела до масової появи в православних парафіях України церковних книг, що реєстрували б хрещених, вінчаних та померлих. Причиною такого становища, як вважає І.Скочиляс, була смерть Петра Могили, а отже ця богослужбова книга із зразками метричних записів через об'ємність і високу ціну так і не стала в добу Хмельниччини й Руїни практичним підручником для тисяч парохів. Іншою причиною ігнорування духовенством канонічної вимоги провадження метрик був спротив місцевих православних владик, які не бажали, щоб їхні парохи послугувалися Требником Петра Могили [14, 78].

Новий етап метричної реформи пов'язаний з ім'ям тогоденного номінального глави Православної Церкви в українсько-білоруських землях Антонія Винницького. В 1675 р. він започаткував видання спеціального друкованого формуляру - "*Метрики церковної*", в якій було передбачено провадження в парафіяльних канцеляріях усіх чотирьох видів метричних книг: 1) хрещених; 2) вінчаних; 3) "живих парафіян"; 4) померлих, а також пропонувалися зразки метричних записів [12, 2]. Ця "*Метрика*" була офіційно запроваджена в Перемишльській єпархії, частково - у Львівській, та в деяких парафіях Холмсько-Белзької єпархії, що не визнавали юрисдикції місцевого уніатського владики Якова Суші.

Через п'ять років, 2 жовтня 1680 р., вийшло "*Зерцало до преизренія і латвейшаго зрозуміння віри святої*", в якому львівський владика Йосип Шумлянський запропонував кожному священику вести реєстр хрещених та вінчаних. А в 1686 р. в його ж "*Метрике, которая що значит, для чего и как давно есть в церкви Божией, тут вкоротце описывается*" будуть надруковані зразки, які повчали парохів, як реєструвати на письмі хрещених та вінчаних. На відміну від попередників Йосип Шумлянський не вважав за необхідне вести реєстри померлих та живих парафіян [9].

Наступним, хто прагнув запровадити метричні книги на українських землях, був київський митрополит Варлаам Ясинський. 1 березня 1691 р. на скликаному ним єпархіальному соборі духовенства було обговорено проблему метричного обліку

людності в церквах. Результатом його роботи були “Заповеди от древних правил церковных”. Згідно з дев'ятою заповіддю, кожен священик Київської єпархії обов'язково повинен був мати дві книги: одну для запису хрещених і другу для запису вінчаних. Цю постанову Київський єпархіальний собор обґрутувє у правилах Св. Діонісія Ареопагита та “Требнику” Петра Могили [16].

Аналіз метричних реформ, ініційованих Петром Могилою, Антонієм Винницьким, Йосипом Шумлянським та Варлаамом Ясинським показав, що вони не поширювалися на всі українські землі і мали обмежений вплив. Метричні книги впроваджувалися поволі через неготовність та небажання більшості священиків виконувати вказівки церковної влади. На такий стан справ впливала і непідготовленість організаційних структур Православної церкви до забезпечення дієвого контролю за ходом метричної реформи.

Все ж, незважаючи на ці недоліки, в наступні десятиліття спостерігається повсюдне запровадження метричних книг і устійнення практики реєстрації природного руху населення в багатьох українських парафіях. Це було пов'язано з розширенням сфери вжитку метричних книг у суспільстві. Так, Б.Барвінський наводить приклади практичного використання метрик. “Як показують акти, - писав він, - метрика уродження та хрещення мала від давна велике значеніє в відносинах підданства. Метрика доказувала принадлежність підданого до його місця уродження, тож дідич, який хотів подати доказ, що сей або той підданий належить до нього, мусів в першій лінії поглянути в метрикальні книги та переконатися, чи сей підданий уродився в його селі. Се случалося, видно, особливо тоді, коли підданий одного дідича перейшов або втік до другого дідича” [17].

Таким чином, факти свідчать, що вже в XVII ст. у Київській православній митрополії були зроблені перші спроби метричної реєстрації людності.

Значно пізніше були запроваджені метричні книги на українських землях у складі Московського царства та Російської імперії. На Московському (Ніконовському) церковному соборі 1666-1667 рр. вперше було прийнято рішення про необхідність вести метричний облік священиками церков [18]. Але тоді це рішення так і залишилося невиконаним. Вірогідно, це було пов'язано з тим, що собор не визначив правила ведення метрик про хрещення, шлюб та смерть.

На початку XVIII ст. знову до цього питання звернувся Петро I. 14 квітня 1702 р. він видав наказ “О подаче в Патриарший Духовный приказ приходским священникам недельных ведомостей о родившихся и умерших” [19]. Як і в рішеннях Московського церковного собору 1666-1667 рр., у даному документі не оприлюднювалася форма відомостей про народжених та померлих. Практично священики повинні були подавати лише статистичні дані про народжених та померлих в своїх приходах, які, вірогідно, робили на основі поіменних записів народжених та померлих. Ці записи й були попередниками метричних книг.

В 1722 р. в 29-му пункті “Прибавления к “Духовному регламенту” вже було конкретно вказано яку інформацію потрібно заносити в “книги, которые обычне нарицаются метрики, то есть книги записные”. Священикам наказувалося: “...записывать прихода своего младенцев рождение и крещение, со означением года и дня, и съ именованием родителей и восприемников. Такожь и которые младенцы, не получившие крещения, померли, съ притисанием вины, коей ради младенецъ лишь бы святаго крещения. Да въ техъ же книгахъ записывать своего прихода лица, бракомъ сочетаваемыя. Також и умирающие съ притисаниемъ по христіанской должности въ покаяніи преставилися и погребаемые; и аще кто не погребень, именно написать

вину, чого ради не отримав христіанського погребення, со означенієм года и дня. А повсегодно об'являть таковыя книги въ приказъ архіерейской; а сколько родится и умреть, по всяке четыре месяца рапортовать во архіерейскіе приказы, а изъ архіерейскихъ приказовъ о томъ уведомлять письменно въ Синодъ” [20].

В указі Синоду від 20 лютого 1724 р. пояснювалася необхідність запровадження метрик: “Святейший Синод, требуя ведать о количестве всего Российского Государства людей, рождающихся и в брачное супружество совокупляющихся и умирающих, о каковых, хотя по прежним Его Величества указам везде священникам книги иметь и в должностное правительство присыпать повелено” [21].

У цьому ж указі уточнювалося особливості ведення метричних книг і вперше запроваджувався поділ їх на графи. Метричні книги мали складатися з трьох частин - про народжених, одружених і померлих. У першій частині необхідно було відзначати дату народження і хрещення, хто у кого народився, хто були “восприємниками” (хрещеними батьком і матір’ю). Крім того, вписувалися імена священиків, які проводили обряд хрещення. У другій частині записувалися імена осіб, котрі укладали шлюб і поручителів (свідків), а також священиків, які проводили вінчання. У третьій частині зазначалися імена померлих, дата, вік і причина смерті, ким висповіданий, причащений і де похованій [21].

У 1763 р. радник академічної канцелярії Тауберт отримав від історика А.Шлецера деякі зауваження з приводу ведення метричних книг. Той зробив про це “формальное представление”, і вже 11 лютого 1764 р. надійшло височайше затвердження двох зразкових таблиць, спроектованих А.Шлецером, для внесення в них відповідних статистичних даних. Зі своего боку, Сенат 10 лютого 1782 р. опублікував указ про подання йому щорічно зі всіх губернських правлінь відомостей про народжених, померлих і одружених [22, 80].

Систематичний збір і публікація цих даних у загальноросійському масштабі почалися на підставі указу Синоду від 29 березня 1796 р. “О присылке метрических экстрактов в Синод из всех епархий о рождающихся, браком сочетающихся и умерших” [22, 81]. Ці відомості повинні були доставлятися до Синоду щорічно. Саме з 60-80-х років XVIII ст. записи у відомостях церковного обліку про природний рух населення почали набувати стандартного характеру - вони містили відомості про кількість народжень, смертей і шлюбів по приходах. Особливо наголошувалися причина смерті і вік померлого, імена свідків при одруженнях і восприємників - при хрещеннях. Існувала також окрема граfa для зазначення віросповідання.

7 лютого 1838 р. було прийнято новий указ Синоду “О введении метрических книг по новым формам”, який запроваджував нові “высочайше утвержденные” форми метричних книг для православного населення Росії. Нові метрики були складнішими, вимагали більш точної та визначеної фіксації фактів [23].

Таким чином, особливістю проведення метричної реформи на території Російської імперії є те, що її ініціатором була держава, вона й здійснювала контроль за її проведенням, видавши низку указів з питань ведення метричних книг.

Після приєднання Галичини до Австрії (1772 р.) уже в 1775 р. було розпочато реформу церковних метрик, яка тривала до 1788 р. Парафію Австрія розглядала як найнижчу, але дуже важливу ланку державного урядування влади, через яку влада доносила до широких народних мас свої розпорядження, а з парафії діставала від священиків статистичні “викази” для циркулярних органів, з яких черпали демографічні дані. Львівський губернатор у листі до єпископів від 10 липня 1775 р. вимагав від священиків обов’язку докладно заповнювати метричні книги, “щоб метрики шлюбні,

хресні та померлих порядно велися, щоб у разі потреби - кожної хвилі, коли заходить така потреба - можна було звернутися до них, а вони служили б підтвердженням правди". Водночас було введено друковані формулляри метрик. Актуальність заходу зумовлювалася тим, що в селянських родинах часто траплялися перекручення прізвищ, де хотіло свідомо змінювати їх, а одруженні жінки й далі залишалися на дівочих прізвищах. У зв'язку з цим Марія Терезія видала 3 лютого 1776 р. патент, який забороняв таку практику і вимагав, щоб "кожен син чи дочка, зберігаючи своє звичне прізвище, називав себе батьківським прізвищем, за винятком замужніх жінок, яким належало перейти на прізвище чоловіка".

Від епископів, консисторій одночасно вимагалося, щоб вони зобов'язали своїх парохів "утримувати метричні книги в порядку, а в разі шлюбу записували правдиве прізвище нареченого й нареченої; це такою же мірою стосувалося й хрещення та похорону". Проте зasadничу реформу метричних книг упроваджено тільки 1784 р. Патентом цісаря Йосипа II з 20 березня 1784 р. зобов'язано парохів: "завести три окремі реєстри, тобто - книгу шлюбів, книгу народжень і книгу померлих". Вимагалося також, щоб ці книги велися латиною, окрім для кожного села. У книгах народження й хрещення мали бути такі відомості: рік, місяць і день народження дитини, № дому, ім'я охрещеної дитини, стать, інформація - дитина шлюбна чи позашлюбна, ім'я та прізвище батьків, віросповідання їх, імена та прізвища хрещених батьків, їхній стан та рід заняття. У тому разі, коли дитина була позашлюбна, патент рекомендував не записувати "ім'я батька до книги народжень, бо такі записи робили зі слів матері, інших відомостей, або здогадок чи припущення душпастиря, а тому вони могли бути неправдивими, що стосується права - то це не мало ніякого значення ні для матері, ні для дитини". Згідно з нормою патенту, ім'я батька можна було вписати тільки тоді, коли він сам до цього зголосувався [24].

Нові книги шлюбу, запроваджені 1784 р., мали такі графі: рік, місяць і день шлюбу, № дому, ім'я та прізвище нареченого, яку релігію визнає, вік і громадянський стан (неодружений, удівець). Для нареченої, крім того ще вписували ім'я, прізвище та станові дані про свідків. Метрики мали писати ті, хто давав шлюб, їх підписували свідки. У графі "характеристика свідків" зазначали їхній суспільний стан.

Книги померлих мали такі графі: рік, місяць і день смерті, № дому, ім'я та прізвище, яку релігію визнавав, стать, вік померлого, характер хвороби або причина смерті.

Ці формулляри метричних книг проіснували до Першої світової війни.

Таким чином, перші спроби метричної реєстрації людності на українських землях були ініційовані в XVII ст. Петром Могилою, Антонієм Вінницьким, Йосипом Шумлянським та Варлаамом Ясинським. Ці метричні реформи не поширювалися на всі українські землі і мали обмежений вплив.

Повсюдне запровадження метричних книг на українських землях у складі Російської імперії почалося лише з 1722 р. на підставі російського законодавства. Особливістю проведення цієї метричної реформи є те, що її ініціатором була держава, вона й здійснювала контроль за її проведенням, видавши низку указів з питань ведення метричних книг.

Після поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст. і захоплення Західної України Австрією ведення метричних книг здійснювалося на основі австрійського законодавства. Мовою записів була латинська. Метричні книги греко-католицької церкви велися за правилами римсько-католицької церкви.

1. Перковський А.Л. Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР // Український історичний журнал. - 1965. - №6. - С.106-111.

2. Крикун Н.Г. Документальні источники по демографії Правобережної України XVIII століття // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Межвуз. сб. науч. трудов. - Днепропетровск, 1983. - С.81-88.
3. Ситий І. Метрична книга с. Редьківка як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров'я XVIII ст. - Чернігів, 2004.
4. Любченко В.Б. Колекція подільських метричних книг XVIII ст. як джерело історико-краєзнавчих досліджень // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С.170.
5. Піддубняк О. Метрична книга с. Малої Мочулки як археографічне джерело до історії східноподільського села другої половини XVIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С.59-68.
6. Дашиевич Я. Вірменські метричні книги в Україні XVII-XVIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С.33.
7. Любченко В. До селянської генеалогії Поділля: можливості дослідження, джерела та їх інтерпретація // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. М-ли I генеалогічних читань пам'яті В.Модзалевського. - К., 1996. - С.150-153; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2002. - С.55.
8. Черепанова С. Ім'янаречення в Україні: традиції діалогу культур // Людина: становлення і розвиток. Філософські пошуки. - Л.; О., 1997. - Вип.4; Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Іст-етимолог. Словник. - Львів, 2005.
9. Франко І. Йосиф Шумлянський - последний православний єпископ Львовский и его "Метрика" // Іван Франко. Твори. - К., 1956. - Т.XIX. - С.531-532.
10. Шурляков С.В. Генеалогические материалы в архивах Украины. Краткий обзор // Летопись историко-родословного общества в Москве. - Москва, 1994. - Вип.2(46). - С.97.
11. Скочоляс І. Метричні книги в Галичині першої половини XVIII ст. // Знак. -1997. - Ч.14. - С.4-5.
12. Він же. "Метрика церковна" Антонія Винницького 1675 року та її поширення в Україні // Знак. - 2001. - Ч.24. - С.2-4.
13. Він же. Метрична реформа у Львівській єпархії 1680 року // Знак. - 2001. - Ч.25. - С.2-3.
14. Він же. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії у другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. II. - Біла Церква, 2001. - С.77-87.
15. Він же. "Заповіді" Київського собору 1691 року про метричний облік православних в Україні // Знак. - 2002. - Ч.28. - С.2-4.
16. Титов Ф.И. Русская Православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. - Т.ІІ. Київська митрополія-епархія в XVII-XVIII вв. - К., 1905. - С.408.
17. Барвінський Б. Метрики в сільській практиці XVIII ст. // Записки НТШ. -Львів, 1903. - Т.56. - С.23.
18. Макарий (Булгаков). История Русской церкви (переезд. 1883 г.). - Москва, 1996. - Кн.7. - С.329.
19. ПСЗ-І. - Т.IV. - №1908. - С.192.
20. ПСЗ-І. - Т.VI. - №4022. - С.707.
21. ПСЗ-І. - Т.VII. - №4480. - С.266.
22. Кабузан В. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX в. - М., 1963.
23. ПСЗ-2. - Т.13. - №10956.
24. Дольницький О. Літопис роду Дольницьких. Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження. - Львів, 2004. - С.19.
25. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. - Т.8. - СПб, 1892. - С.203.
26. Требник Митрополита Петра Mogili: [У 2-х т.]. - Репринт. вид. - К., 1996. - Т.2. - С.425-428.

Лобко Н.В. Из истории введения метрических книг на украинских землях.
В статье рассматриваются и анализируются особенности введения метрических книг на украинских землях в XVII-XVIII ст.

Lobko N.V. From history of introduction of metric books on the Ukrainian earths.
In article features of introduction of metric books on the Ukrainian earths in XVII-XVIII cent are considered and analyzed.